

ההווייה הארכטופית של "עיר ומלוכה"

Author(s): ישראל כהן

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. 1/2 / 1973 - 1974), pp. 61-73 כסלו-טבת תשל"ד דצמבר ינואר

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23870766>

Accessed: 21-03-2018 08:48 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

ההווייה הארכטיפית של "עיר ומלוואה"

ומה שנאמר על הנושא המתואר כוחו יפה לגבי הלשון המתארת, שאף היא לשון ה"דורות, שמובלעים בה יסודות-בראשית עם סממני חידוש ותרבות הבעה של דור אחרון,

רציפות וחידוש

הרציפות והחזרה, או ההמשך והחידוש, הם סוד יצירתו הסיפורית של ש"י עגנון ויסודה הטכני. תולדותיה של האומה כמין שלשלת היא עשויה, חוליה מרותקת לחוליה. רצ"י פותן מבהיקה לעיניו תמיד. ואפילו נדמה לפעמים, שמאורעות כבירים חוללו ניתוק-מה בשלשלת, אין זה אלא טעות-החושים. שכן השינוי שחל איננו אלא לכאורה, וכשתעיין בדבר תמצא את עקרון החזרה והחידוש, שהם מעין החוליות הקדומות והקדומות. החלל הריק הוא במוחו של ההוגה הטועה ולא במציאות ההיסטורית, שהיא מסכת שלמה ומלאה, שנארגה בידי שר-האומה. ודאי מצויים שינויי התנהגות וחילופי הווי וגלגולי מקומות, שהגלות ושי-עבוד מלכויות הטילו על ישראל מאז גלה מארצו, אבל לזו גורלו ואפיו נשתמר בעינו ולא נמערך במחץ היסורים בגלויות. עגנון רואה משה בר"ם אבל לא שבר או ניתוק.

לפיכך אנו חשים בתיאור חיי היהודים בדורות האחרונים כאילו היו הדורות הרא-שונים, ואין בין אלה לאלה אלא הבדלי תאריך בלבד, שאף הם נבלעים. אף-על-פי שאין כמו עגנון אמן לציור השינויים על דרך הפירוט וההדגשה והייחוד המופלג והמופלא, הרי היריעה אחת היא, וקצותיה נעוצים בימים שישראל ישב בארצו. הפר-שיות הרקומות ביריעות זמן ומקום שונות ומגוונות, שוחקות ובוכות, אך כולן כתובות באותיות הקודש שנחרתו בלוחות הברית ונמסרו למשה מסיני ולדורות הבאים. ולא עוד אלא שעצם גורלה המיוחד של האומה אף הוא נועד ונקבע בימים קדומים ונמשך בהכרח מאז ועד היום בקו אחד, עתים ישר ועתים מתפתל, עתים עולה ועתים יורד. אין איפוא תימה, שדפוסי התיאור של חיים אלה ולבושיהם עתיקים.

ולפי שהם הורכבו הרכב מיוחד, מסתורי, אין שונותם ניכרת, והריהם כמישנה וכ- מדרש, אף על פי שהם באים לתאר הווייה נטועה באקלים אחר ובלשון אחרת. שכן לא האשים והאירועים והמעשים והמגמות בלבד רצופים ומשתלשלים זה מזה במהלך הדורות, אלא גם הדימויים, הלבושים, השמות ודרך ההבעה חוזרים ומתחדשים על פי צורות קמאיות, שנחקקו אלפי שנים בנפש הקיבוצית של האומה והיחיד עד לבלי הימחק. צורות קדומות ואבטיפוסים אלה, קרויים, כידוע, ארכיטיפים. עלי- לת בוטשאטש בסיפורו של עגנון מיוסדת איפוא על תשתיתם של ארכיטיפים בתחום ההתנהגות והאמונה, המחשבה וההרגשה, הדמויות והלשון, החיים באיתגליא ובאית- כסיא בלב בני בוטשאטש כבלב יהודים במקומות אחרים וממלאים את כל חללם. אין תיאור זה גורע מן הממשות הגיאוגרא- פית וההוואית; שכן סיפורי עגנון מוסרים את הנוף, המסגרת ההיסטורית ופני יושבי העיר בדקדוק של אמת. אבל הם ניוונים מהיסטוריה תת-קרקעית, אם אפשר לומר כך; הם מעלים לאור עולם נשכחות ונידחות מנבכי הבלתי-מודע ומגלים את כוחם וח- יותם לגבי נקישת עמדות כלפי הקיום ותקוות העתיד. וכבר הסברתי במקום אחר, שתורת הארכיטיפים אינה זרה למהות היהדות. אדרבה, עם ישראל, שתנאים יוצאי-דופן נפלו בחלקו, והוא חי חיים אינטנסיביים בעברו הקמאי והעתיק, הוכשרה נפשו יותר משאר העמים לקליטתה של תורה זו ולא-י- מותה. מכל מקום, סופרים עברים מובהקים נתונים לתנופת השראתה. בתת-התודעה שלהם ושל עמם תור הארכיטיפים הוא תור הזהב, תור גן-העדן, שממנו יצאו ואליו הם עורגים לשוב. ובמזל זה של יציאה מרחם התקופה הקדמונית ושיבה אליה שרוי גם סיפורו של עגנון.

הנחה זו המובאת כאן בתכלית הקיצור, הרבה ראיות ומופתים לה בסיפורי עגנון המרובים, כפי שידוע כל מי שמצוי אצלם. ולא חזרתי עליה כאן אלא כדי להוכיח, שהספר "עיר ומלואה" (הוצאת שוקן, תשל"ג), שנושא העיר בוטשאטש בלבד, משמשת דוגמה לגילומה של הנחה זו.

גיאוגרפיה קדושה

בעיני עגנון אין בוטשאטש עיר ככל ערי הגולה, קהילת-קודש אחת מגי רבות, אף

לא מקום לידתו וגידולו הפרטי בלבד, אלא עיר, שהיא כנסת-ישראל בזעיר אנפין. לפיכך כל מה שאירע לכנסת-ישראל משעה שגלתה מארצה אירע לבוטשאטש, וכל מה שיש בה: חפצי קודש וחול, בית הכנסת ובית המדרש, רבנים ודיינים, תלמידי חכ- מים וסוחרים, חסידים ואנשי-מעשה, מנה- גים ודיינים, שמחה ואבל, מוסדות חסד וצדקה, וכיוצא באלה, בבואה הם להווייתה של האומה כולה. כמעט שאין לך שם או מאורע או צרה או מנהג בסיפורי עגנון, שאינם מעורים במסורת ישראל ובתולדותיה הקדומות, או מרומזים בהן. עם כל הת- מורה שחלה בחיי האומה בגולה, ועם כל אופים העצמי, השונה מזה שהיה בימי בית שני או בתקופה מאוחרת יותר, אי אפשר שלא לראות כיצד עשויה הווייתה של בוטשאטש כמת כוננת ההווייה של הדורות הראשונים, המצטיירים כדורות-מופת. אין בוטשאטש ריבונית, ולא בלבד משום שהיא מאמינה בריבון כל המעשים, אלא גם משום שהמסורת ודפוסי-החיים המורשיים מטי- לים ריבונותם עליה, הלכה למעשה. אם אין ראייה, שהחדוש כבר נאמר או נרמז על ידי קדמונים, אינו ראוי לבוא בקהל. ברם, ידיעת התורה והחכמה היתה רחבה ועמוקה בבוטשאטש, ולכן היא מגלה את שרשיהם העתיקים ופורשת את טלית חסותה על חידושים רבים, שנתקבלו ונתקדשו. היתה לבוטשאטש לא פעם עזות דקדושה בפי- רושה, שעוררו מחלוקת לשם שמים והוכ- רעו, כמנהג סנהדרין.

כך התקיימה בוטשאטש, לפי עגנון, כשמונה מאות שנה, "עד שבא השיקוץ המשומם והטמאים והמטורפים אשר עמו ועשו בה כליה". עצם שם הספר "עיר ומלואה", המעלה זכר "ארץ ומלואה", "עולם ומלואו", מורה על ייחודה של בוטשאטש, שיצאה מכלל מקום מסוים, פלוגי אלמוני, והגיעה לכלל סמל של כנסת-ישראל כולה, כפי שיפורט להלן. מכל מקום, הכינוי החוזר "עירנו" אינו מכוון לציין את קנינו הפרטי, אלא קנין כלל ישראל.

מוצאה של בוטשאטש

הרבה יגיעות יגע עגנון עד שמצא אימתי נוסדה "עירנו" ומי יסד אותה? הוא העלה, ששיירה של יהודים מאיזור הרינוס, שלבם הטהור נשאם לעלות לארץ-ישראל, מכרו את כל אשר להם ויצאו לדרך. הם עשו

הנייה במקום יערות ונחלים, כדי לשהות שם עד אחרי ראש-השנה ויום-הכיפורים. אולם הדברים נתגלגלו לידי כך, שחגיית-עראי זו נעשתה למגוריי-קבע. אדוני המקום קיבלו אותם בסבר פנים יפות וסיעו להם לכונו בית קבוע לתפילה ומקווה טהרה ושאר צרכי ציבור, וכך נתפתו להתעורר במקום זה, ששמו בוטשאטש ונטשו את מחשבם לעלות לא"י. זו תחילתה של בוטשאטש, שאליה נצטרפו יהודים ממקומות אחרים, שבאו מאשכנז, בימי מסעי הצלב, והקימו יחד קהילה קדושה זו "שהיא אחת מתשע הקהילות הראשונות בפולין, ויש אומרים מגימל קהילות הראשונות של פולין" (עמ' 313).

אין זה מעניננו לבדוק אחרי עגנון אם דבריו על ראשיתה של בוטשאטש עולים בקנה אחד עם המקורות ההיסטוריים: קרוב לוודאי, שקורא-הדורות יראה צורך להגיהם הגהות שונות. ברם, אנו בסיפורו של עגנון אנו עוסקים, ומתוכו עולה, שיצירת קהילת בוטשאטש וקיומה במשך שמונה מאות שנה אינם מקרה בעלמא בתולדות ישראל, אלא כוונת מכוון בהם, מעשה ההשגחה העליונה. על כן, שרויה בוטשאטש באווירא דא"י ועשויה במתכונתה של ירושלים או צפת: "שלווה הקב"ה כביכול מתפארת ארצו והלווה לה לעירנו".

ואף השם אינו מקרי. החזן ר' יצחק וששת בניו שסיעו את אביהם בקולם, "ששמונים שנה קודם לגזירת שנת ת"ח היה ש"ץ בקהילתנו", התפלל בחנוכת בית-הכנסת תפילה מיוחדת, שמצאווה כתובה במחזורו של הרב ר' משולם, מבני בניו של קלונימוס, "שאז ראשונה של כל תיבה מאותיות שם עירנו היא. וזוהי: ב'ר'אנו י'וצרנו ט'לאיד שבט א'מוניך ט'ובך צ'מאים. (עמ' 20). השם נרמז בתפילה, כלומר, הוא נקבע כך וכך שנים לפני לידתה של העיר, ואיננו אמצאה של יהודי או שאינו-יהודי; מקורו עברי טהור.

וכשם העיר כן דמותה. אמנם שוכנת היא בגאליציה שבגולה והולכת משיעבוד לשיעבוד ומצרה לצרה, אבל תבניתה וגופה אינם חלק של אותה ארץ, אלא נוצרו בצלמן ובדמותן של שתי ערים בארץ-ישראל, צפת וירושלים, ובעיקר – צפת: "רוב עולי ביטשאטש בחרו להם את ישיבת צפת, שחביבה ביותר על עולי ביטשאטש, שעשויה ביטשאטש הרים וגבעות

מעין דוגמה של צפת, ומסורת אגדה בידינו שנטל הקב"ה דוגמה של צפת ועשה את ביטשאטש" (עמ' 557).

גיאוגראפיה קדושה זו היתה מודעת לבני בוטשאטש, ולכן כשנתעוררה תנועת שיבת ציון, נהרו עולי עיר זו לצפת, עיר-האחות שלהם.

גם הנהר סטריפא וגם המעין אינם כשאר הנהרות והמעינות שבגולה:

"ומן ההר, למטה מן המבצר, מעין יוצא ומים חיים יוצאים מן המעין ביום ובלילה. אנשים היו בעיר, שהיו יוצאים במוצאי שבתות לשתות מים מן המעין, שקבלה בידיהם, ש באר ה של מרים, שבמוצאי שבתות עוברת היא בכל המעינות, דרכה לשהות שם יותר מבשאר מוצאי מים" (עמ' 275).

והעופות של בוטשאטש אף הם קשרי קירבה להם לשל צפת, וכבר היה בירור הילכתי בין רבני צפת ורבה של בוטשאטש ביחס לכשרותם של "גרצ"קי הענ"ר":

"ואתה ראה חכמת חכמים. אף על פי שנתכוון רבינו לדבר הלכה רמז יש בדבר, כלומר, קודם החורבן נדדו העופות מארץ-ישראל, ועכשיו שקרובי גאולה אנו נתחדשו מיני עופות בארץ-ישראל, שלא היו נראים שתיים וחמישים שנה מלפני החורבן ואילך" (עמ' 586).

בית הכנסת וה"כותל"

בית הכנסת הראשון שנבנה קודם שנת ת"ח בעיר סמוך לנהר סטריפא, "שינו אותו ה-קאטולים לבית יראתם. הוא שבילי תשעה באב כותל אחד, שעדיין הוא בזיוו כבימים שהיה הבית קודש לה' אלוקי יש-ראל, מוריד דמעות" (עמ' 17).

נמצא, שאירע לבית הכנסת בבוטשאטש מה שאירע לבית-המקדש: שניהם נחרבו, אלא ששם הקימו במקומו מסגד עומר וכאן בית-יראה לקאטולים. ובשניהם נשתייר כותל המוריד דמעות. ועוד הקפלה. כשם שאסור להיכנס למסגד עומר, כך אין אומרים תשליך בתחילת הביקעה, מפני שהעמידו שם בית-יראה.

מובן, שהרגישו צורך לבנות בית כנסת ובית מדרש. וכשם שמקום המקדש הראשון נקבע בירושלים על ידי בחירה בימי דוד ושלמה, אף על פי שמיקדשים קודמים היו קיימים במקומות אחרים, כך נבחר מקומו

של בית המדרש בבוטשאטש לפי בחירה ניסית:

"יצאה כל העיר לבקש לה מקום לבנות שם בית לתורה ולתפילה. הפריחה הרוח יריעה של ספר תורה משיירי ספר התורה שקרעו האויבים. ויש אומרים: מן השמים נפלה. לא הספיקו להגביה עד שהתחילה מתגלגלת והולכת עד שנחה במקום שנחה, וידעו שהוא המקום שנבחר לקדושת מקום קדוש. — — — עמדו וקידשו את המקום. לא יצאו שנים-עשר חודש עד שנבנה בית מדרשנו" (עמ' 15).

וכן היתה צורת הבית מבית ומחוץ לא כבתים אחרים, הנבנים לפי תרשים של בנאי הדיוט, אלא אותו אדריכל רוח הקודש היתה בו והוא הקימו כבבואה לאותיות הקודש ולחפצי שמים שונים. בית הכנסת הגדול

"כמין תיבה זקופה היה, וקירות הבית חלקים היו ועינם כעין הקלף הישן, כאותו של ספרי התורה. בצורתו דומה היה בית הכנסת לקציצה של תפילין" (עמ' 20).

ותיאור אחר משלים את הראשון: "עזרת בית הכנסת מפולשת ופתוחה לרשות הרבים מכאן ולסימטא של בית ה' מרחץ מכאן, ועשויה היא כמין דל"ת. רגלה של דל"ת נטויה כלפי בית הכנסת הגדול וראשה של דל"ת נטויה כלפי שני בתי מדרשות שעומדים בהצר מקורה כווג תפילין שבתיק" (עמ' 217).

גם הכלים בבית הכנסת, המנורה, הנב" רשת, הגביע לקידוש, הכיור, ארון הקודש, וחפצי דת אחרים, יצאו מכלל פשוטם של כלי תשמיש מצויים; מתחילת ברייתם נעשו בתבנית כלי המקדש ונספגה בהם מזיגה של משמעות עתיקה וחדשה. ר' נחמן שהיה אחד מרואי פני המלך ואנשי-סודו, נתן לו המלך בשעת רצון מתנת-קודש נכבדה, העתידה לקפל בתוכה קורות הקהילה כולה:

"ויצו המלך את צורפי הנחושת אשר לו לעשות לו מנורת נחושת גדולה, לתת אותה בבית הכנסת בביטשאטש — — — ויעשו צורפי המלך מנורת נחושת גדולה. שבעה קנים למנורה. כמספר קני המנורה הטהורה אשר היתה לנו בימי קדם בבית תפארתנו. ולא ידעו עושי המלאכה, כי אין לעשות כל כלי ככלי אשר היה במקדש" (עמ' 30). ברם, ידעו חכמי בוטשאטש, שכל עוד הם עושים את חייהם ומנהגיהם סמל למה שהיה בזמן שבית המקדש היה קיים, שרי

להם ושבה הוא להם, אבל אין להעמיד בבית הכנסת מנורה כזאת, הדומה לכל פרטיה ודקדוקיה למנורה שבבית המקדש, שיש בכך משום דחיקת הקץ. לפיכך עמדו ועקרו קנה אחד מקני המנורה והיתה כאחת המנורות. ואם הדבר יגיע למלך, יאמרו לו, שלפי הדין הם עושים במנורה זכר לחורבן. ואמנם המנורה היפה והמשוכללת הזאת האירה את בית האלוקים בששת נרותיה ימים רבים. "ואורה כאור אשר יהיה לנחושת קלל מנוגה השמש". אולם בימי חמיל ימ"ח באה צרה ליהודי בוטשאטש והצוררים הפכו את בית-הכנסת לבית-יראה. למראה החילול הזה נטל שומר הנרות את המנורה והטמין אותה בסטריפא, וכששבו פליטי החרב לעיר ובנו להם בית כנסת חדש, ראו מנורה גדולה ומאירה מציצה מתוך המים וקראו לאנשים שהעלו אותה מן הנהר והעמידוה בבית הכנסת להאיר כבראשונה. בינתיים קם דור חדש אשר לא ידע את קורות המנורה והחליטו להוסיף לה קנה שביעי, כדי שתהיה שלמה. מאותה שעה ואילך נתייסרה המנורה, ועמה הקהילה הקדושה, ביסורים נוראים. בימי שלטון פוֹר לין יצקו במנורה נשר לבן, סמל פולין; כשנפלה פולין לפני אוסטריה מיהר השמש לגפץ את הנשר בפטיש וקרא לצורף נחושת לעשות נשר-נחושת בעל שני ראשים, ה' חולש על קני המנורה ומאיר גם ביום גנוסיה של הקיסר. כשמרדה פולין נכנס אחד היהודים שהצטרף למורדים וניפץ את הנשר האוסטרי בשעת קריאת התורה בשבת, והמנורה קצוצת הנשר עמדה כל ימי ה' מרידה. וכשהוכו המורדים ואוסטריה שבה למשול בארץ נודדו גבאי בית הכנסת לעשות נשר חדש בעל שני ראשים, וכש־ ניטשה המלחמה בין אוסטריה ורוסיה באו החיילות ולקחו את כיור הנחושת והקיתון והקופה, כדי לעשות מהם כלי-משחית ל־ צרכי המלחמה. אך צורף הנחושת הציל במסירות נפש את המנורה והצפין אותה במקום שאיש לא ידע את מקומה זמן רב. אולם אחד מילידי בוטשאטש ששב מן השבי נזכר שהצורף סיפר לו שהצפין את המנורה כדי שלא תיפול בידי צבא הרוסים, ומיד התחיל לחפש אחריה, אך לשווא. וכבר אמר גואש, אבל בלכתו הביתה נתקל באיש נכה רגליים וכרות יד והוא היה הצורף שהצפין את המנורה. הלה גילה לו את מקום מחבואה והם הוציאו אותה מתחת

לשלג במגרפה והביאווה לבית־הכנסת, הסירו מעליה את הנשר בעל שני הראשים ולא שמו עוד שום נשר אחר. והמנורה שבה ועמדה על שולחן הקריאה כבימים הראשונים.

הרפתקאותיה של המנורה מקפלות בתוכן את יסוריה של האומה וממחישות יפה שכינתא בגלותא מהי. במנורה חתומים בזיונות בעליה ועלבונוותיהם, שחילופי מלכות ושלטון מטביעים בהם, אולם גם פלאי הצלתה של אומה זו ועקשנותה ניב־טות מתוכה. היא נרצצת ונקצצת, מאיימים עליה בהתכה ובשריפה, והיא אינה נמעת. הלזו שבה חי וקיים. וכל זה מפני שהיא עשויה בתבנית ארכיטיפית. כוח האבות הראשונים יצוק בה וזוי האיקונין שלהם משמר מפני הכליון. מגורת־המאור שבבית הכנסת בבוטשאטש מנורה עתיקה היא, ה־מתחדשת תמיד. היא נודדת, מסתתרת, מסתגלת ומתייסרת, אך אינה כלה.

כיוצא בזה נאמר על מיכל בֶר, שהיה משמש של שני רבנים גאונים והיה חכם ובקיא בהוויות עולם, כדבר הזה: "מיד אחר תפילת ערבית הדליק לו מיכל בר את פנסו הגדול, שהיו קוראים לו עֵינו של לווי־תן, שהיה מאיר בלילי סליחות את אפילתה של ביטשאטש כעיניו של לווי־תן בים הגדול. של נחושת קלל עשה לו את הפנס וששה חלונות של שלפוחיות היו בו ונר תקוע באמצעיתו, פעמים של שעווה ופעמים של חלב. ולמעלה מן הנר לכל פינותיו נקבים שמוציאים את העשן" וכו' (עמ' 592).

וכך מפליג עגנון ומתאר את הפנס הזה עד שהוא נראה לנו כאחד מכלי המקדש היקרים, שנעלם בימי החורבן מן ההיכל ונתגלה בדרך גס בבוטשאטש.

שמות ומנהגים

השלושה שקיבלו עליהם להשלים את בנין בית המדרש ו"שחצי ביטשאטש נבנתה בִי־דיהם" ממשפחת הזבולונים היו. וכשם שבקיאם היו במעשה מצבות למתים, כך בקיאם היו בבנין בתים לחיים. זבולון שבספר בראשית עשה, כידוע, שותפות עם יששכר, זה בסחורתו וזה בתורתו. אף הזבולונים קיימו את הבטחתם אף על פי שנתפסו לעבודת הפריץ, כדי לבנות לו בית־קין, ולולא מסירותם היתה השלמת בית המדרש נדחית והולכת והיה נגרם ביטול

תורה. לפיכך גדול היה חלקם ונכבד מקומם בבוטשאטש.

הכינוי האיש לבוש־הבדים, ש־הוא מסתורי ונקרא ר' גבריאל על שם זקנו, הוא תרגום מיידיש "דאש ליינין יידיל", משום שהיה עיסוקו במכירת בדים. אולם מעשיו ומנהגיו מעמיקים את משמעותו של שם זה. שכן גם המלאך גבריאל, שנראה לדניאל, היה לבוש בדים וכמה מתכונותיו מנצנצות כאן. גם בספר דניאל וגם בסיפור זה הבדים, הבגדים הלבנים, הם סמל הטהרה. הוא מתגלה ונעלם, מתגלה ונעלם; גם המלאך גבריאל כר' גבריאל קרובים להיכל הנגינה: "פתח גבריאל פומיה בתושבחתא", כתוב בתרגום יונתן (האזינו ל', דף ט'). ובמקום אחר: "מי שמע כזאת ומי ראה כאלה בהיות קול ניגון הרקיע בנסעו ע"י האיש לבוש הבדים והוא מסתלק, והרקיע עומד, והעמוד מגנן" (אוצר המדרשים, ע' פ"ה). אף ר' גבריאל דגן יודע־נגן היה, שניגונו ירושה היא מזקנו. וכש־ביקשוהו לעבור ביום הכיפורים לפני התיבה, סירב בטענה, שהוא מתפלל "בהנעת שפתיים אבל לא בקול" (עמ' 86), תשובה המזכירה את תפילת חנה, ש"רק שפתיה נעות וקולה לא יישמע". אבל כשנענה לבסוף להפצרת הגבאי ולבש את הקיטל וירד לפני התיבה, התפלל ערבית ומוסף ונעילה באימה ובריאה וברעד, בניגונים ערבים שלא שמעתם אוזן. וכך אמר אחד מן החבורה:

"כשאמר החזן את העבודה ואמר 'וכך היה אומר', חשבתי אני בלבי: אם על ידי הרצאת דברים נשמתי קרובה לצאת, אב־תינו שראו את בית המקדש בתפארתו וכהן גדול בעבודתו — האיד לא יצאה נשמתם?" (עמ' 87).

וחזן אחר, ואף הוא גבריאל שמו, שהיה מוכתר בנימוסים בא לבוטשאטש ונשא לו אשה בזיווג שני. והיתה זו אשה כשרה ובעלת נימוסין ובקיא בתנ"ך ויראת שמים. אולם הואיל ורצו שר' גבריאל יירד לפני התיבה בימים נוראים ולא ידעו אם יסכים לכך, התחילו מדברים עם אשתו שתשדל אותו שיתרצה לשמש שליח־ציבור. שיחה זו העלתה בלבה זכר־קדומים נועז:

"צחקה ואמרה: דומים אתם עלי כאותם שאמרו לאשת שמשון: פתי את אישך. הנה אישי לפניכם, כטוב בעיניכם דברו עמו" (עמ' 117).

באדם אחד ששמח לאידו של פייבוש ופגע בטהור חובתו של הרופא לרפא כל חולה.

★

קהילת בוטשאטש גבנתה, כידוע, על ידי יהודים שבאו מאשכנז ואליהם נצטרפו אחר כך רבים ושונים ביניהם היו – “אנשי משפחת בית קיקניש, שבאים מזורעו של יונה הנביא, שכן שמם מעיד עליהם, שכן קיקניש מלשון קיקיון הוא, הוא הקיקיון שמינה אלוקים ליונה להצילו מחום השמש. איני יודע אם יש עוד ממש פחת בית קיקניש בין החיים, בבית החיים בלמברג קבורים כמה מהם” (עמ' 610). על יונה הנביא, תפילתו והדגים אנו קוראים גם במקום אחר בספר זה.

★

בשכונה אחת שמאחורי הסטריפא חפרו ילדים ומצאו בור מלא מים. ולפי שבני השכונה היו גאלצים להביא מימיהם מרחוק, מבאר השוק, שמחו שמחה גדולה, שמכאן ואילך יהיו שואבים מימיהם מקרוב. אולם זקנה אחת, שבעל החלומות היה רגיל אצלה בכל לילה ולילה והיה מגיד לה דברים נסתרים, שרבים ראו בהם מעין נבואה והתנהגו על פיה, אמרה דברה גם על בור-מים זה: “לאחר שהיו הכל שמחים על המים, באה הזקנה ועמדה על פי הבור ואמרה: נתגלה לי בחלום שהמים הללו גלגול הם מבורו של אשמדאי מלך השדים, לכן חוסו על נפשותיכם ואל תשתו מהם” (עמ' 277). ולפי שהמים היו צוננים ומרווים את הצמא, היו אנשים באים לשתות מהם, אולם היו כאלה שנמנעו מליהנות מהם מפני שהאמינו בדברי הזקנה. בין כך ובין כך היה בור-מים זה שרוי בסימן האמונה הקדומה, שלא משה מעיני השותים והנמנעים כאחד.

★

יהודי אחד מעיר נדבורנה רצה למצוא חן בעיני המלכות בווינה ונתן עצה לשרי המדינה להטיל מס על הנרות, שמדליקים בני ישראל בלילי שבתות ובלילי ימים טובים ובחנוכה ובליל גישואין. והמלכות גזרה גזירה זו על היהודים בלבד. לשם כך הכריזה על חכירת מס הנרות. כדי לגבות מס זה היו החוכרים שוכרים להם אנשים מטילי-אימה, שהיו מפקחים על השימוש בנרות ובודקים אם דולקים הם בהיתר או באיסור. והמפקחים המאיים היה נכנס בליל שבת או ביום-טוב או בשמחת גישואין לכל בית ובודק, ואוי

★

זקן אחד היה בבוטשאטש שהיה מברך בקול משונה ואמרו עליו, שהוא שם בן גת, ואחת לכ"ח שנים עומד הוא מכסאו שבגן עדן ולובש עור ובשר ועצמות וגידין והולך לו פעמים למקום זה ופעמים למקום זה לברך ברכת קידוש החמה. ואותה שנה נודמן שם בן גת לבוטשאטש. ועוד מידה אחת היה בו: כשחילקו אחר התפילה יין שרוף ומגדנות ונתנו אף לו – לא שתה. “ואמר ר' צבי, משראיתי מה נעשה לו לאבא נח מחמת ששתה, קיבלתי עלי שלא אשתה שום משקה שמביא את שותיו להתבוזת” (עמ' 127).

אמנם, לבסוף נתברר שאותו זקן ר' נח בעל-שם היה, ונתחלף להם לאנשי ביטשאטש בשם בן גת, אבל לענינו חשובה ההכתרה בכינוי ארכיטיפי שזכה לה בעל-השם וכל השובל של זכרידמות הנגרר ממילא אחריה.

★

והרופא בבוטשאטש אלישע שמו. לאחר שנעשה פייבוש בעל מום בא הרופא ובירדו נרתק של סממני רפואה כדי לחבש את פצעיו ולהקל מעליו את מכאוביו. והנה כמה תכונות מוסריות משותפות לאלישע הנביא ולאלישע מבוטשאטש. אלישע המקראי מרפא שר צבא אויב, ואפילו לאחר שהלה הביע חוסר אמון בו לא נמנע מלקבל אותו שנית ולרפאו. אף אלישע מבוטשאטש נהג כך. כשאמר לו אדם אחד בנעימה של נקמה, שפייבוש נענש מפני שגרם לבתו שתפיל את עוללה מבין ידיה בשביל שכיבה את נרותיה, הקפיד עליו אלישע ואמר לו: “גדול ענשו של אותו אדם מענשו של פייבוש, שאילו פייבוש לקה בגופו ואותו אדם לקה בנשמתו, שרואה את חברו מפרפר ביסוריו ומזכיר עליו את עוונותיו” (ע' 292).

וכשם שאלישע שבמקרא היה ראש לבני נביאים, כך היה אלישע הבוטשאטשי: “אלישע הרופא חבר היה לחברת 'בואו חשבון', שעושים תחבולות עם עצמם להתרפאות מחליי המידות, וביותר ממענה מהיר בלא יישוב הדעת” (עמ' 292). ועוד: שניהם ריפאו חוליהם לא באמצעים מגיים, אלא בדרך הטבע: זה בכוח המרפא הטבעי של מי הירדן, וזה בנרתיק סממניו ובחיבוש פצעים. זה גער בגחזי גערו על שרץ לקחת שכר ריפוי, וזה גער

תוך שימוש ברשע קדמוני, שיצאה ממנו, כביכול, טובה גדולה.

★

הזיקה הארכיטיפית בולטת ביותר בתיאור שלשלת הרבנים הראשונים שמלכו בבית-שאטש. אחרי ר' משה מאך מלך בנו ר' יעקב אליהו, אשר

"בשעת מילתו אליהו זכור לטוב ישב על כיסא אליהו: מכאן שמו אליהו, שהוסיפו על שמו יעקב" (עמ' 301).

אחריו נתקבל רבי ר' אברהם. וידוע שאין קוראים לאדם בשני ר"שין אלא למי שהוא חסיד ובעל מעשים ובקיא בחכמת הקבלה ויושב בישיבה. ועגנון מוסיף:

"בפנקס הישן שבעירנו, שנשרף בענין רע, מצאו חתום אברם הוא אברהם, וקרוב לוודאי שהוא רבינו זה. והאיך חתם אברם? והרי מן הסתם נקרא על שם אברהם אבינו, שאמר לו הקדוש ברוך הוא 'ולא ייקרא עוד שמך אברם והיה שמך אברהם'" (עמ' 302).

כידוע, נוסד במאה הששית בפולין ועד ארבע ארצות, שהיה כעין ממשלה יהודית אבטונומית, שהיו לו כוח ושלטון בתחומי חיים פנימיים מסוימים. הוא היה מפקח על צרכי הציבור היהודי ועל עסקי הקהילות ומתקן תקנות חשובות, שהיו מתקבלות על העם כחוקי מלכות. עגנון רואה גם בו מעין סנהדרין, וזו לשונו:

"ישראל עם קדושים קיבלו עליהם ברצון כל שגזרו עליהם אלופי ומנהיגי ועד הארצות שהיו בסנהדרין שכל שכתהגזית" (עמ' 308).

★

ענין קידוש השם אף הוא מצוי, כמובן, בספר זה. ר' גבריאל החזן לבו היה כבד ורגליו היו כבדות ובקושי היה מטלטל אותן ולא היה יכול לעבור לפני התיבה. ערב ראש-השנה הביאוהו בניו לבית התפילה. במסירות נפש ירד לפני התיבה ולאחר שהתפלל והגיע לפסוק "מי יעלה בהר ומי יקום במקום קדשו", נתמוטטו רגליו ומת. מותו בשעת התפילה דראש השנה מעלה את זכר רב אמנון שקיצץ לו ההגמון ממגנצא את פרקי ידיו ורגליו ובמצב זה אמר בבית הכנסת את הפיוט "ונתנה תוקף". אשתו של הזקן הקדוש מספרת:

"כשביקרתי אצל אישי הקדוש בבית הכלא, אמר לי אישי הקדוש, כל ימי שיוויתי לנגדי אותם הצדיקים שמקדשים שם שמם

לו למי שבצד הנרות לא נמצאו פתקאות המעידות על תשלום המס. עגנון מתאר את ביעותי הבדיקה של פייבוש האימתן בלשון ארכיטיפית ביותר:

"בליל חנוכה ובסעודות גישואין נכנס פייבוש יחידי, ובלילי שבתות ובלילי ימים טובים מתלווים לו שני גויים כשני מלאכים להבדיל, שמתלווים לו לא-דם מישראל בשבת. מצא גר דלוק מחוסר פתק מוכסין ואמר לגויים: כבו והם מכבים ומוסיפים מדעתם מן ההיתר על האיסור ומכבים אף את הנרות שיש להם פתקי מוכסין" (עמ' 281).

כמעט שמיותר להקביל את תיאורו של עגנון למה שאמר ר' יוסי בר' יהודה במסכתא שבת ק"ט: "שני מלאכי שרת מלווין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא גר דלוק ושולחן ערוך ומיתתו מוצעת, מלאך הטוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך" וכו'.

אירוניה דקה ומרירה זרועה על תיאורו של עגנון, שנשל סגנון אידיילי ממקום אחר והשתמש בו לשם ציור תמונת זוועה במשפחות יהודים, המסובות לשולחנות בלילי שבת ומועד. שהרי בתיאור זה אין מלאך טוב ומלאך רע, אלא שני מלוויו של פייבוש רעים ואכזרים הם. ואין הם מסתפקים בעניית אמן של ברכה או של קללה, אלא מכבים את הנרות, מחשיכים עיניהם ובתיהם של ישראל ומשביטים את שמחתם לאל-תר. זהו עימות מדכדך, שכן בעוד שבת-אור במדרש מורגשת אווירה של שלווה ואמונה מאירה, יש כאן סילוק-שכינה, הסתר פנים ושיעבוד מלכויות. ברם, התבנית של התיאור נחצבה ממצב קדמוני אחד, והיא עיקר ענינו כאן.

ומה מרעשה השגינה בהמשך הסיפור על מה שאירע בתשעה באב:

"ישבה לה כת קטנה של בחורים בבית המדרש הישן וקראו בפרק הניזקין ובמדרש איכה. התחילו מונים את הצרות שבאו עלינו מיום שחרבה ירושלים וגלינו מארצנו. עגמה עליהם נפשם. ראה אחד מהם שחבריו עצבים, פתח ואמר: בואו ונחזיק טובה לטיטוס הרשע, שקרא עלינו מועד שכזה שממעטין בו בנרות ואין לנו להתירא לא ממש הנרות ולא מפייבוש הגולן..." (עמ' 283).

אף כאן היתול מר על הגורל של ההווה

במיתתם, אותו היום שהלכתי לקנות לי את הספר תורת העולה לא הייתי יכול לעמוד מרוב חימוד להקריב עצמי עולה לפני השם. לבי אומר לי, שאותו יום נגלה עליו רב אמנון" (עמ' 106).

חלומות

גם חלומותיהם של אנשי בוטשאטש, כגב"רים כנשים, צורתם וסמליהם ארכיטיפיים הם. שלושה סוגי חלומות הם:

א) חלומות שהם מהרהורי הלב או ניתוח-שים, כגון החלומות הרעים שראתה אמו של דן, "שנפל בני בידי שידה בדמות פריצה". אמנם בוטשאטש, שמכחישה מציאות השדים, גערה בה בעלובה זו על סיפורי חלומותיה וחזיונותיה המבעיתים אולם בינה לבינה ידעה שגם

"בגמרא נזכרו שדים ורוחות, כגון מעשה יונתן שידא וכגון מעשה בשתי רוחות שהיו מספרות בבית הקברות, אלא שונה הוא זמן הגמרא, שהיו בו תנאים ואמוראים קדושים כמלאכים וניתן כנגדם כוח בשדים (עמ' 472).

אך ראצינאליוזאציה זו היתה לשווא. שכן אנשי בוטשאטש ונשיה חלמו אף חלמו, וחלומותיהם היו מעין חלומותיהם של אבותיהם הראשונים, אף על פי שתוכנם היה מעוגן במציאות הפרטית או הכללית של ימיהם. חלומות כאלה כבר חלמו יוסף, פרעה, נבוכדנאצר, תנאים ואמוראים ואחרים.

ב) ויש חלום מסוג אחר, שאפשר לכנותו חלומה של תורה, דהיינו, חלום המיישב קושיות ומפרש פסוקים, שבהקיץ היו סתומים ומעיקים. אף חלומות וגילויים כאלה מצויים בשפע אצל ראשונים, שכמה מהם אף הזמינו אותם על ידי "שאלת חלום".

בספר של גרשום שלום "חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי" מסופר כיצד פירש לו "המגיד" בחלום מאמרי ה"זוהר" ועניני קודש וחול אחרים. ובספרנו מספר ר' ירוחם על אחד החלומות:

"פעם אחת נתקשיתי בדבריו של אחד מרבותינו שבאשכנז ובא אצלי בחלום ופירש לי את דבריו" (עמ' 315).

באמצעות החלום הוסר חשד מעל מחבר אחד צדיק שחשדוהו בשמץ מינות, כאילו נטה לבו אחרי שבתי צבי. וענינו של החשד בכך, שלא מצאו בספרו דברים על תשעה באב; השמטה זו נתפרשה כהשפעת הכת,

שהפכו יום אבלה של ירושלים ליום משתה: "לילה אחד בא הרב המחבר אצל ר' בינוש בחלום – – ואמר לו, אפשר שא-תה מבקש לדעת מפני מה אין אתה מוצא בספרי דברים של תשעה באב. בכך אומר לך. בכל עת שנטלתי את הנוצה לכתוב על תשעה באב נפלה עלי מרה שחורה עד שנמצאתי בעולם היגון. נשתתקו ידי ואף רעיון המוליד פסק. הנחתי עצמי לישון ולא ישנתי, פקחתי את עיני מרגע לרגע לדעת אם לא מת אני. שאלתי את נפשי למות, כי טוב ממות מחיים שכאלה. ריחמו עלי מן השמים והקריאוני פסוקי נחמה. נהפך יגוני לשמחה וצערי לדיצה וחדווה עד שכל-תה נפשי מעוצם השמחה ויצאתי מן העולם ולא הספקתי לכתוב בספר על היום המר. על כן ספרי חסר עניני תשעה באב" (עמ' 157).

התוצאה של "גילוי צדיקים" היתה שלא זו בלבד שבטל החשד, אלא שר' בינוש בסיועו של בן זקוניו, חיבר פרק על תשעה באב והוסיפו על הספר "חמדת הימים" של המחבר הנפטר.

ג) חלום פרטי, כגון אדם שנתן בחלומו את אמונתו לבתולה שישא אותה לאשה. מקרה חמור כזה הובא לפני ר' משה, שהיה תלמידו של בעל "דעת קדושים":

"שהיה מעשה באדם אחד שעמד לישא אשה כשרה ההוגנת לו. בלילה חלם לו, שאמו, שכבר לא היתה בעולם, אמרה לו: שמעתי שאתה רוצה לישא אשה זו, אין דעתי נוחה הימנה. אמר לה לאמו: אם אין את רוצה, לא אשא אותה, ואם אין מאמנת לי – אשבע לך. הושיט ידו למוזוזה להישבע בה. אבל מיד השיב ידו ואמר: לא אשבע, שעדיין לא נטלתי ידי ותיכף הקיץ משנתו" (עמ' 648).

בסוגיה זו של "נשבע בחלום" היה ר' משה צריך להכריע אם השבועה שבועה או שאין כוחה יפה כשבועה ממש. אין עגנון מודיע לנו על צורת ההכרעה.

מעשה דומה אירע לחזן ר' גבריאל, המ-כונה בספר "זקני הקדוש", שביטל אירושין ונענש:

"אמרו חכמי הדור: לעולם אל ידחה אדם את חופת בנו ואל יחזיר אדם תנאים, שבש-ביל שדחה זקני הקדוש את חופת בנו לשנה אחת נדחתה שנים הרבה, ובשביל שהחזיר המחנות את התנאים לא ראה בחופת בתו. מספרים, כשהולוכה לחופתה בא פרש אחד.

שעשועי תורה

בוטשאטש שקדה על חינוך הקטנים והגדולים על ברכי התורה והדת. ותינוקות של בית רבן למדו תחילה מקרא, משנה, ואחר כך תלמוד ופוסקים ורמב"ם במידה מרובה, שמהם יצאו אחר כך תלמידי חכמים בקיאים וחריפים, שהאירו את עיני הדור. לפיכך אל תתמה, שהילדים לא יצאו מעולם מאופקה של תורה, ואפילו שעשועיהם ומשחקיהם ובידוריהם היו שאובים כולם ממערכת הדמויות והנושאים שבמקרא ובמדרש שהיו קמים לתחיה ומתערבים בין הילדים. תא ושמע:

"כאן היו משחקים במעשה אברהם ושרה לושת המלאכים, שבאו לבשר את שרה ולרפאות את אברהם ולהפוך את סדום; כאן היו משחקים במלחמת עמלק, שבא להילחם עם ישראל. יושב לו משה על אבן וידי כלפי מעלה ואהרן וחור תומכים את ידי וישראל גוצחין ומתחכין ראשי גיבוריו של עמלק כראשי קנים ושיחים. כאן היו משחקים במעשה משות מלחמה, כשהשוטרים מדברים אל העם לאמור: הירא ורך הלבב ילך וישוב לביתו ולא ימס את לבב אחיו כלבבו - כל הענינים כולם יסודתם בבית מקרא ובמדרש, ועדיין לא הגיעו התינוקות למקרא ואין צריך לומר למדרש וכבר רוב מעשיהם לפי מקראות ומדרשים היו" (עמ' 443).

★

הנער היתום דן, נלקח מתוך זרועותיה של אמו האומללה לשירות בצבא, כדי למלא את מיכסת הנפשות שהוטלה על הקהילה; הוא נשתלח למקום רחוק שבו עברו עליו הרפתקאות רבות כחייל. לאחר שנים, כשהורשה לכתוב מכתבים לאמו, כבר שכחו את שמו ואת כל המעשה ולא יכלו למצוא את האלמנה שאלה שייכים המכתבים ולא ידעו מי כתבם. כשנתכנסו פרנסי הקהילה פתחו את תכריך המכתבים וראו שהכותב הוא דן מנערי העברים, אמר אחד לחברו: "שמא יודע מעלתו לומר דבר? השיבו ואמר לו: מה יודע אני ואין מעלתו יודע, אלא צריכים לברכתו של יעקב אבינו, שבייך את דן. כמו שדרשו רבותינו ז"ל על הפסוק 'יהי דן נחש עלי דרך' - זה שמשון, שצפה יעקב אבינו, שהוא עומד בין העמונים והתפלל עליו שיתן לו הקב"ה כוח, ואמר: ה' אלוהי, זכרני ופקדני וחזקני. אף כאן אני אומר: ה' אלוהי, זכרני ופקדני וחזקני

ראה אותה הפרש ונכנסה אהבתה בלבו וירד מעל הסוס וחטף אותה וברח עמה לעיני כל העיר" (עמ' 104).

ברור, שבסיפורים אלה נשמע הד המוטיב הרות בהווי היהודי, כגון "התולדה והבור", שכן לפי האמונה העממית חמורה העבירה של הפרת אמונים ועונשה קשה.

★

המימרה "תשבי יתרץ קושיות ואבעיות" מתגשמת בבוטשאטש לא כדחיה לעת קץ, עד שיבוא אליה, אלא כקיום לאלתר. שכן משיח בא בכבודו ובעצמו לבית המדרש שבעיר ויישב כמה קושיות בתוספות:

"מעשה פעם אחת בא משיח לעירנו באיתכסאי. נכנס לבית המדרש הישן. מצא את בית המדרש מלא וממולא. לא היה מקום פנוי ללומדי תורה - מתוך שהיו טרוני דים בתלמודם לא השגיחו באורח ולא נתנו לו שלום. נתקרב משיח אצל אחד מהם ולחש לו באזניו: משיח אני. אמר לו: הפלא ופלא. לא חיכינו למשיח ולא ציפינו לו והרי הוא בא לו. ברוך הבא, משיח! בשעה טובה באת, הנה אני עומד במקום אחד שהייתה הגמרא בתיקן, בבקשה ממך, רבי, פרש לי את הדבר. עמד משיח ופירש לו. נתקבל הדבר על לבו של הלמדן ואמר לו למשיח: יישר כוחך, משיח, תירוצך תירוצ אמתי" (עמ' 668).

בית המדרש הישן, שבו לימוד התורה עיקר, נהגו במשיח כבלמדן מעולה, המתיר ספקות, והציעו לפניו את קושיותיהם ושכחו לגמרי, שמשיח לשם גאולה בא. ואולם בקלויז של חסידי טשורטקוב, שגם שם ישבו ולמדו גמרא ועיינו בשאר ספרים, כשנלחש לאחד מהם שמשיח בא, "רעדו כל עצמותיו של אותו החסיד". הזמינוהו לכוס משקה ויצאו עמו בריקודים, אף אמר להם שעדיין לא הגיעה שעתו להתגלות.

אף מעשה זה, הנראה כיוצא-דופן, אינו כן. בספר "חלומותיו של השבתאי ר' מרדכי אשכנזי" מביא גרשום שלום דברי ר' אברהם, מורו ורבו של ר' מרדכי, דברים בזה הלשון: "אני סבור, שבזמן ביאת המשיח אזכה שהוא יבוא עם כמה מגדולי עמי בביתי, ואז כולם יבואו לביתי להקביל את פניהם" (עמ' מ' ל"ח).

אם משיח יכול לבוא לביתו הפרטי של רב אחד, קל וחומר שאפשר לו לבוא לבית המדרש לתרץ קושיות...

קני שנמצא את האלמנה" (עמ' 462).

הנער דן הזכיר להם את שבט דן, שממנו יצא שמשון הגיבור, שנלחם עם הפלישתים. גם דן, הנער העברי, נקלע לבין חיילים זרים, הדומים לפלישתים. ולא הוא בלבד זקוק לרחמי שמים, כדי למצוא את אמו ולמסור לה את מכתביו, אלא אף הם, ראשי הקהילה, שכן גברה עליהם פקודת שר הדואר, שנצטווה על ידי הצבא למצוא את הכתובת הנכונה מהי ויהי מה. ותפילת שמ"שון נראית להם מתאימה גם לצרה זו שבה הם נתונים.

וכשנפל דן דנו בשיבתו הביתה בידי פריצה אחת, שפיתתה אותו בכפר אחוזתה בערמה, בפה רך ובאכזריות להיענות לה ולשכב עמה, עמד הלה בגבורה ושמר על טהרתו. ועגנון כותב:

"הריני מוסיף שניכר וגראה מתוך הדב"רים, שעמד בצדקתו ובתומתו ולא נכשל בדבר עבירה. צרות רבות ורעות עברו על ראשו מדידה של אותה הערלית והוא עמד בכולן ולא נתפתה לפיתוייה, בזכות יוסף הצדיק, שהוא ראש לתמימים, שעמדו בפ"ני פיתוייה של אשה זרה" (עמ' 486).

★

בני בוטשאטש היו מהדרים במצוות והיו מדקדקים למצוא אתרוג נאה לחג הסוכות, שיהיה מובחר שבמובחר, הדר שבהדר. לשם כך היו נוסעים למרחקים, ופעם, כשכלו כל האתרוגים שילמו כסף רב בעד אתרוג אחרון משופרא דשופרא, ועליו כותב עגנון מפי אחד מן החבורה:

"אילולי שאני חושש מן הגוזמאות הייתי אומר אתרוג זה הוא מאותו האילן שהאכילה חוה את אדם, שכתוב בו 'ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים ונחמד העץ להשכיל'".

בעל ההפלגה בחר לו מכל הגירסאות את זו, שלפיה הפרי שנתנה חוה לאדם היה אתרוג, אף על פי שמקובל לחשוב שזה היה תפוח ויש אומרים שתאנים או ענבים נתנה לאדם, ולפי ר' מאיר היו אלה חטים, שתימ"רו ועלו כארזי הלבנון. מכל מקום, לעינינו חשובה התחושה, שאתרוג מהודר ומושלם וללא כל פגמה אין מקורו אלא בעץ הקדמוני, ששתל הקדוש ברוך הוא בכבודו וב"עצמו. אין זה דימוי מקרי, שכן הוא יונק מערכי היופי וההדר שבתשתית הנפש המרשתית.

★

בוטשאטש הקפידה במנהגיה. נוהגת היתה כמנהג אבותינו ואבות אבותינו שיסדו את העיר, "שבאו ממדינת הרינוס, שהיו מרוב" צות בתורה, ביראה ובחסידות, שאם היו בדורם של התנאים והאמוראים היו משתבחים בהם". אבל היו מנהגים, שהיה בהם גון מיוחד, כגון המנהג בחמישה עשר באב, וכך מתאר עגנון אותו יום בבוטשאטש:

"אותו היום חמישה עשר באב דמתה ביטשאטש לבית שמחה. ואל תתמה על זה, שהרי מלבד שנתפרקה מאבלה של ירושלים, הרי העמידה כמה חופות, וכשחופה בעיר שמחה בעיר — — — והרי הדברים קל וחור" מר: מה בזמן שבית המקדש היה קיים ולא נתן אדם עינו בממון אלא באשה יראת ה', שהיא תהילתו של בעלה, שמחה גדולה היתה באותו היום — — — כמו ששנינו בסוף מסכת תענית: לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהן בנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים וכו' — בזמן הזה — — — על אחת כמה וכמה שמחה היא למי שמוציא את בתו" (עמ' 565-566).

ענין יש גם בכינוי שנתכנתה משפחה אחת בישראל, שלכאורה כינוי של גנאי הוא, ולא כן הדבר. ואין אתה עומד על שבחו אלא אם כן אתה יודע תכנו העתיק היצוק בו. ולא הקורא בלבד תוהה תחילה על אפיו של כינוי זה, אלא אף המחבר עצמו תהה על כך, כדבריו:

"בראשונה הייתי סבור, שנקראו על שום שקלסתר פניהם דומה לצפרדע, על שום שקולגים הם ומקרקרים כצפרדעים, על שום שהילוכם דומה לקרטוע של צפרדע בין בצעי המים. נטפל לי אחד מהם ואמר לי: לא נקראים אנו צפרדעים אלא משום שאב"ר תינו חזנים גדולים היו ובעלי נעימה היו ורגילים היו לכבד את התיבה מגרונם, מי בימות החול ומי בשבתות וימים טובים ומי בימים גוראים, מי בשחרית ומי במוסף, כענין שמצינו בילקוט, שבשעה שסיים דויד המלך ספר תהילים זחה דעתו עליו. אמר לפני הקב"ה: ריבונו של עולם, כלום יש דבר בעולם שאמר שירה כמוני. נזדמנה לו צפרדע אחת. אמרה לו: אל תזוה דעתך עליך, שאני אומרת שירה יותר ממך" (עמ' 589).

נמצא, שכינוי זה הוא תואר-כבוד, שמ"קורו נעוץ בצפרדע הקדמונית, שהתנצחה עם דויד מלך ישראל וביטלה בו את המידה

המגונה של זחיות-הדעת.

ומן הצפרדעים אל הדגים. פישל קארפ גררן היה וחולשה מיוחדת היתה לו לדגים גדולים, שאכילתם תענוג. וכשנודמן לו פעם דייג שבא במכמרתו מן הסטריפא, קנה מידו דג, מנכבדי המים, ושלחו בידי שליח לאש-תו שתמהר לעשות לו מטעמים ממנו. דג זה היה משופרא דשופרא ועגנון מתאר את שלשלת היוחסין שלו:

"אבותיו ואבות אבותיו מן הדגים הקשי-שאים היו, ששלשלת ייחוסם נמשכת עד לדגים שהיו עם יונה במעי הדגה, ומתוך שדבקה נפשם בתהילתו של יונה במעי הדגה הלכו אחריו עד שהקיא הדג בפקוד-תו של הקב"ה. — — — והאיך הגיעו לנה-רות שלנו, והלוא הם רחוקים ממקומו של יונה? — — — יצאו מן הים ובאו לנהר ונתגלגלו במים המתוקים מנהר לנהר, פע-מים מרצון ופעמים מאונס. אין קץ לנהרות שחצו ואין סוף למים ששחו בהם ואין שיעור למים הזידונים שעברו על נפשם ואין גבול לרשתות ולמכמורות שבלעו או-תם. לסוף הגיע מקצת מקצתם למים שלנו" (עמ' 610).

הא למדנו, שדגי הנהר סטריפא בבוט-שאטש דגים מיוחסים הם, שהוכשרו לאכיל-לה גם בזכות תולדותיהם, שחתומים בהם יסורי נדודים ורדיפות הדייגים והתרחשו להם נסים והגיעו בדרך גס לעיר כמו בני העיר. בוטשאטש היא במזל דגים והדגים הם במזל בוטשאטש. שניהם נבראו זה לזה מבראשית.

כדי להמחיש לנו את גודל תאבוננו וגר-גרבנות של אותו ר' פישל, נאמר עליו כך: "מה שהיה ר' פישל אוכל בסעודת ר' חידקא מספיק היה למנין יהודים לכל השבת כולה, ומה שהיה אוכל בערב יום הכיפורים היה מספיק לכל אדם לשלוש רגלים" (עמ' 602).

העוקץ הוא בכך, שר' חידקא אמר, שחייב אדם לאכול בשבת ארבע סעודות, ולא שלוש, כדעה המקובלת. ור' פישל היה מן המדקדקים בעניני אכילה, ואזל לטעמו של ר' חידקא.

גימטריאות

ההתנדבות בשעת עלייה לתורה או בשעת-כושר אחרת, מבוססת על גימטריאות. אין אדם בודה לו סכום ומנדב סתם, אלא קובע את הסכום לפי ערך האותיות הכלולות

בשמות קדושים מימי קדם, או במעשים וב-מטרות, שלמענם נועד הנדר או הנדבה. המנהג הזה מועלה בסיפור למדרגה גבוהה: "היום, שמאה פרוטות שוות פרוטה אחת, אדם מתנדב ח"י פרוטות או כ"ו פרוטות, כמנין שם הוויה או יותר, לפי גימטריא שעלתה על דעתו. לשעבר, שהיו המעות יקרות, היו מתנדבין יוד בית פרוטות כמס-פר שבטי ישראל, והעניים היו מתנדבין גימל פרוטות כנגד שלושה אבות או שתי פרוטות כנגד שני הלוחות" (עמ' 435).

ולא נדרים ונדבות בלבד נקבעים לפי גימטריאות, אלא אף שמות ספרים, ואחד מרבני בוטשאטש ר' צבי הירש קרא, חיבר ספר בשם "נטע שעשועים", מטעם זה "שחשבון שמו צבי הירש, ושם אביו יעקב, ושני ימי חיים שבעים וארבע שנים — בגימטריא נטע שעשועים" (עמ' 441).

חורבן העיר

אף חורבנה של בוטשאטש יוצא מכלל פשו-טה של עיר אחת שנחרבה. יש כאן גלגול של חורבן ראשון בחורבן אחרון. נבזיר-אדן ונבוכדנאצר וטיטוס וחמ"ל והיטלר ימ"ש — ראשים הם לנחש קדמוני אחד, הרובץ לפתחה של האומה. ושכמותם חור-שים תמיד מזימת השמדה על זרע יעקב. מלאכת הרצח וההרס שלהם אינם משתנים בכל הדורות. בזווים את כלי המקדש ובתי הכנסת, מכבים אורה של תורה, מטמאים טהורים ומחללים כל קודש, פורעים וטובחים ומבקשים לעקור את ישראל מן השורש. אומנות זו של אשמדאי עוברת אליהם בירו-שה. וכשביקש עגנון לקרוא שם להיטלר, שהחריב את העיר, לא מצא שם-גנאי אחר הראוי לו, אלא הסיקוץ המשומם שב-ספר דניאל. פעמים רבות חוזר בספר כינוי-קלון קדמוני זה. וזה תיאור חורבנה של העיר:

"וכן היה המעשה. כשעלה הסיקוץ המשוּמם לחבל את העולם נכנסו שלוחיו הטמאים הארורים לעירנו, פקדו על אחינו לכרות להם בור. לאחר שכרו להם הבור השליכו חמש מאות איש מהם חיים לבור ונקברו בו חיים, ושאר כל היהודים אחינו אנשי ביטשאטש שנשארו בחיים, כינסו הטמאים הארורים לכיכר שהקיפה בגדר של ברזל ושפכו עליהם בנזין והציתו בהם אש ועלו כולם באש להבה" (עמ' 206). ותיכף לכך שיבץ עגנון עצמו הקבלה

היסטורית בסוגריים; תא ושמע:

"כשראה ישעיה הנביא את סנחריב, שיוצא ללחום בישראל, נתנבא עליו ואמר: והיה אור ישראל לאש וקדושם ללהבה ובערה ואכלה שיתו ושמירו וגו'. הקדוש ברוך הוא, שהוא אורם של ישראל, יהיה אש לסנחריב, ובערה ואכלה שיתו ושמירו של ישראל – הוא סנחריב, ששם ארצו לשמיר ושית. ואנחנו מה נאמר? אורם של ישראל וקדושו השיב אחור ימינו מפני אויב ויבער ביעקב כאש להבה אכלה סביב" (עמ' 206).

"עד שבא השיקוף המשומם וישם עיר חמדה לשמה ולשממה" (עמ' 441).

וכן מצוי נוסח זה פעמים רבות במקומות אחרים. חזרה זו אינה מקרית ואף אין לייחסה לפגמים שבעריכה, אלא היא ביטוי מכוון לתחושה כפולה: ראשית, שזהו הכי-נוי לדראון הממצה את מהותה של מפלצת זו; ושנית, שזהו אותו "שיקוף משומם" הפולש לתוך תולדותינו מראשיתן ועד ימינו, פוגע בקדשי ישראל ועושה שמות בחיינו. השיקוף המשומם הוא אויבו־בנפש של שר־האומה בכל מקום ובכל שעה והוא מביא לא פעם את ישראל עד סף הכליון. השיקוף המשומם הוא הפסל בהיכל אשר בספר דניאל והוא גם צלב־הקרב אשר לנא־צים נאוצי השם, אשר בצלו שמו את ביט־שאטש לשמה ולשאייה. הכתיב ביטשאטש, והקרי – כנסת ישראל שבאירופה.

אכן, בפרק האחרון "הסימן" מפשיל עג־נון עצמו מעט את הווילון. בשעה שהיה בחג השבועות בבית התפילה בשכונתו בירוש־לים, ספק בחלום ספק בעלילות, מול פני המנורה וששה גרות, ומחשבותיו נסבו על עירו, ראה

"ששה מיליונים יהודים שהרגו בנו הגור־יים עשו שליש מישראל נפטרים ושני שלישים יתומים ואין לך אדם מישראל שאין לו כמה מנינים נפטרים" (עמ' 709).

ביחוד מרעיש את הנפש חזון תחיית־המתים של אנשי ביטשאטש שחזה באותו לילה והופעת רבינו שלמה בן גבירול. הופ־עתו היתה בסימן הפיוט של גבירול "שבייה עניה / בארץ נכריה / לקוחה לא־מה לא־מה מצריה". פיוט זה, הנאמר בשבת הראשונה שלאחר הסוכות, היה הומה בלב עגנון משחר ילדותו כשמע אותו מפי החזן הזקן בעירו. והנה באותו ליל־שבועות, בש־עה שהשמים נבקעים, נתגלה לו שלמה בן גבירול והוא דיבר עמו. "לא בקול דיבר.

מחשבתו שנחקה במחשבת עשתה מלים. וה' נתן חכמה בלבי להבין" (עמ' 714).

וכשסיפר לו בבכייה על עירו שכל היהודים שהיו שם נהרגו, נתעטפו עיניו וריחש בשפתיו חרוזים שקולים ונאים בלשון הקודש, שבהם עשה לו בראשי השורות סימן לשם העיר ביטשאטש. רבינו שלמה בן גבירול הוא משוררה של כנסת ישראל ואינו מכיר את ביטשאטש והיה צריך לעשות לו סימן לבל ישכח שמה, אבל עגנון רואה בשירתו של גבירול, כבאספקלריה מאירה, ביטוי נהי וקניה, ואף נחמה, ואבלה של כל האומה כולה עולה ממנה.

כשם שבגינה של ביטשאטש לפני שמונה מאות שנה נעשה לפי תכנית של מעלה, שהיו רשומים בה דמות דיוקנה של צפת וירושלים וכלי המקדש ותמצית מאורעותיה של האומה – כך נעשה חורבנה. היטלר וג־רוריו ימ"ח נסתכלו, כביכול, בספר הפור־עניות והעניניים של ישראל סבא והעתיקו משם יסורי גוף ונפש, מיתות משונות, בז־יונות וחורבנות, כדי להביא את כולם על ביטשאטש. כי על כן הם מורע פרעה והמן ונבזרדאן, שאכלו את יעקב ואת נווהו השמו.

עגנון גרעש ומוזעזע ממראה עיניו, וכש־חזה בחלומו תחיית־מתים קטנה של אנשי עירו כתב:

"אלמלא לא כבדה עלי לשוני הייתי שואל אותם מה אומרים אברהם יצחק ויעקב ומה אומר משה על כל מה שבא על הדור הזה" (עמ' 710).

אם לשונו כבדה, לשונו על אחת כמה וכמה!

עיקרו של הספר

נעשה כאןנסיון, שאין לו יומרה למיצוי, להורות על דרכו של עגנון לתאר בסיפוריו את הנפשות הפועלות, הילדים, המאורעות, המנהגים, השמות, המאכלים, האסונות וה־שונות, וכן את חורבנה האחרון, לא לבד בתחומי של העבר הקרוב וההווה, אלא כטבעת בשרשרת קדומה, כחזרה מחודשת על הוויה מסורתית מקודשת במרחק הזמ־נים. הקריאה בסיפוריו מקנה לנו את חוויית הרציפות, הנפרצת פה ושם על ידי פגיעתם של רוחות וערכים ומהפכות־בית, אך אינה ניתקת לעולם. עיני האישים שבמקרא ועיני התנאים והאמוראים ועיני הגאונים שלאח־ריהם צופיות הליכות בוטשאטש, כלומר,

כל כנסת ישראל שבגולה, ומכוונת אותן. יש השתלשלות אך מועט הוא החידוש הג' מור. ולא המאורעות הממשיים בלבד נשנים, אלא גם, ואולי בעיקר, ההשגות, הדמיונות, המושכלות והמורגשות. מה שנחתם בנפשו של יהודי מימי אדם וחוה ועד ימינו חי וקיים ותוסס בה בגלוי ובהסתר ובא לידי ביטוי בחיי החול והמועדות, בלשון הכתב והדיבור, בחלומות ובחזיונות, במידות ובת' כונות. דיוקנאות בראשית, מעשי האבות והאמהות, מטבעות לשון של הדורות הרא' שונים, ומעמדי' קדומים פולשים מדעת ושללא מדעת לתוך כל ספירה וספירה שבהווה ונעשים בשר אחד ורוח אחת. עגנון הוא סופר, שהזיקה הארכיטיפית ושיטתה להל' כה ולמעשה מזוגות בדמו ואין הוא יכול לצאת מחוץ לתחומן אפילו לכשירצה. ולא פעם כשהדימוי או התיאור נראה לו מופלג, הריהו רוצה להסתייג ממנו ונותן נוסח אחרון, המתקבל יותר על השכל, אלא שמשום' מה לא זה נתפס בלבנו, אלא קודמו, המופלג, מפני שזה היה בחינת וידויה של תת-הכרתו. לפיכך אין קו תוחם בין שימושי לשון שלו לענייני חולין לבין שימושי לשון בחפצי קודש, בין זכרי הבעה וגרורי-משל לבין מונחים המגדירים דברים שבממש. כמעט שאין לדבר על העברות או השאלות, ואף אין מורגשת העמדת פנים, אלא הכל פתוח ומעורב ללא הפרד. אפילו ביטויים ביידיש נעשים עתיקים בשל צורת הכתיב שלהם ועל ידי נעיצת גרשיים לתוכם. ואין

אלה דברי אגדה וברות, אלא עובדות נפ' שיות, המבצבצות ועולות מן המשקע הקד' מוני של חוויית פרצופין ואיקונין, שמות ופלאים, תמונות ודימויים, מאורעות ומעמ' דים, טביעות ופציעות. לפיכך מופלג הוא להכניס את הספר תחת כנפי הסוג סאטירה, אפילו יש פרקים שמצוי בהם יסוד זה. יש בכך מיעוט הדמות. כשם שאין ספר מלכים סאטירה, אף על פי שאלהו הנביא התקיף את האלילות ואת המאמינים בה בסאטירה שנונה שאין כמותה וכל מפעלו של אליהו שריו בסימן תוכנה. פתיחתו של הספר "עיר ומלואה" וחתירתו מפריכות הנחה זו. זהו ספר-יצירה גדול, שבו חזר עגנון וברא את בוטשאטש בת שמונה מאות שנה מת' חילתה ועד הישמדה כבבואה של כנסת ישראל, שנטלה עמה לא רק את כלי הגולה אלא גם את צורת המקדש וכליו, את ניגוני שבט לוי ודוכן הכהנים, את דויד המלך ואת אליהו ואת כל שאר הדמויות המאירות, שממלאות את חללה של ההיסטוריה היהודית בגבורתה ובענותה.

זה ייחודו של עגנון וזה כוחו המקורי, שאין לו מבחינה זו אח וריע בספרותנו. ואשר ללשונו של עגנון – ניתן לומר עליו מה שכתב בעצמו על בוטשאטש:

"לשון שהיו משתמשים בה בביטשאטש בזמן שביטשאטש היתה ביטשאטש, קצתה לשון תורה וקצתה לשון חכמים, וכולה מתק שפתיים לשון דעת" (עמ' 436).